اعتدال واري تبليغ, سيرت طيبه جي تعليمات جي روشني م....

زرينا قاضي (پنوعاقل «سکر»)
شهادت العالميه (وفاق المدارس ملتان)
ايم.اي (انگلش) ايم.اي (اسلامک هسٽري)
ريسرچ اسڪالر اسلامک هسٽري (جامعه ڪراچي)

Prof. Zarina Qazi

ABSTRACT:

Moderate = Term = Being within reasonable limits not excessive or extremes.

Def:

A path, which is in the middle of the, i.e, upper and lower, excessive and extremes, active and passive, in every walk/active of life, of an individual or society,

Quran Says: (2: 143) "Thus have we made of you an Ummat, justly balanced, that you might be witnesses over the nation."

Characteristies:- Avoiding extremes, easing change for better - temperance the trait of avoiding excess.

Preaching:

ادع الىٰ سبيل ربک بالحکمة والموعظة الحسنة،

وجادلهم بالتی هی احسن. (16:125)

Call men to the path of your lord with wisdom and kindly exhortation and debate with them, in the most befitting manner.

How Does Preach:

In the light of above part of verse of holy book, the preach should be in the below ways:

i> Wisdom

ii> Kindly exhortation

iii> Sound Dismssion

Qualities of a Preacher:

i> Intellectnal Ability:

The 1st thing is that every preacher should present his message according to the intellectnal ability of the addresses.

ii> Psychological Ability:

a) The sound thing which is important to note that preacher should preach keeping in mind the mental state and psycho of addresses.

i.e Prophet Says:

بشروا ولا تنفروا. (Give gladtioting)

b) The preacher should not criticize directly the beliefs of the addresses. Preacher should keep in mind the social, ethics and any of a complex, as addresses can not feel such.

c) The preacher should answer very mannerfully if addresses has any objection.

d) A preacher should see the time and place and than share something with the people.

e) The preacher should use very soft and smooth words / language with the addresses.

f) A preacher should not being the matters of Sharia which are conflicated, but only agreed upon and acknowledged firstly.

Characterstics of Preacher:

i. Learned.

ii. Pions

iii. Psychological Knowing.

iv. Tolerant

v. Sincere.

اعتدال لفظي معني: لفظ اعتدال جيئن ته عدل مان ورتل آهي. ان لاءِ پهريون ان لفظ کي سمجهڻو پوندو.

عدل:- عدل جي معني آهي برابري, مساوات, نظير انصاف ۽ داد وغيره. (۱)

اعتدال:- اعتدال جي معني آهي نه گهٽ, نه وڌ, وچٿرائي ميانه روي هر ڪم کي مناسب طريقي سان ڪرڻ (۲)

Moderation:- Avoiding extremes the trait of avoiding excess. Being within reasonable limits not excessive or extremes. (3)

اعتدال جي معني هڪ جهڙو برابر هجڻ پڻ آهي(۳)

اگر ان لفظ جي اردگرد گهمنداسين ته اهو معاملو بلڪل واضح ٿي ٿو وڃي ته زندگي جي سمورن شعبن, ڪاروهنوار, سچ, گفتگو, عمل, علم

۽ هر معاملي کي بلڪل هڪ طرف يعني نه گهٽ, نه وڌ, نه تيز ۽ نه بلڪل سست بلڪه بلڪل وچ تي بين بين تي ڪرڻ کي اعتدال چئبو ۽ اهڙو ماڻهو جيڪو انهن نقطن وچ ۾ زندگي جي سمورن معاملات, سوچ, لوچ, فڪر, فهم ۽ هر وک کي کڻي ٿو تنهنکي اعتدال پسند چئبو آهي.

اسلام جيئن ته هڪ اعتدال وارو دين آهي ان ڪري پڻ ان جي هر شئي ۾ اعتدال, تصور ۽ عقيدن ۾ عبادت ۽ زهد ۾ اخلاق ۽ رويي ۾, معاملات ۽ قانون سازي ۾ پڻ اعتدال کي ئي ميزان اندر رکيو ويو آهي.

ارشاد باري تعاليٰ آهي ته: و ڪذالک جعلنکمه امت وسلطا (٥)

ترجمو: «بيشڪ توهان کي درمياني امت ڪري سوڪليو ويو». اها هن دين جي عام خاصيت ٻڌائي وئي ته هي دين هڪ اعتدال وارو دين آهي.

اهڙي طرح پاڻ ڪريم ﷺ پڻ سندس قول ۽ فعل ۾ هڪ اعتدال پسند هجڻ جو چڱو ثبوت آهن. سندن مڪي توڙي مدني زندگي ٻاراڻپ, جواني ۽ پوڙهپ, هر طرح ان جو عڪس روشن آهن.

حديث مبارڪ آهي ته : خير الاعمال اوسطها .(٦)

ترجمو: عملن ۾ وچڙائپ اختيار ڪرڻ سڀ کان سنو عمل آهي.

اعتدال جون صفتون:- اعتدال لاءِ ضروري صفتون هيئيون آهن جنهن جي هجڻ سان ان ماڻهو جا سمورا عقيدا, اعمال, اخلاق, معاملات جذبات, وچڙائي جي ترازو جي پلڙن ۾ تريل هجڻ گهرجن. پاڻ ڪريم فرمايو ته «اعتدال نبوت جو حصو آهي». اهو امتياز اسلامي نظريي کي

ٿي حاصل ٿي جو زندگي جي سمورن گهرجن کي پورو ڪيو؛ انهن ۾ اعتدال ۽ توازن پيدا ڪيائين ته جيئن انساني زندگي پنهنجي سمورن وشالن سان گڏ ترقي ڪري سگهي ۽ هڪ طرفائي ۽ بي اعتدالي پيدا نه ٿئي. (٧)

سموري امت هڪ جسم جيان آهي جنهن جا سمورا معاملات هڪبئي سان ڳنڍيل ۽ جڙيل آهن. اگر هڪ انسان ۾ ديني ڪمزوري اچي ٿي ته پيو ان جي ڏور ڪرڻ جو فڪر ڪري. صحابه اڪرام جي دور ۾ اگر هڪ هزار افراد تي ٻڌل ڳوٺ هوندو هو ته ان ۾ نَوسئو نوانوي ان فڪر لاءِ ڪم ڪندڙ هوندا هئا. جڏهن سمورا ماحول اهڙي طرح ڪم ڪري ۽ دين تي فڪر ڪرڻ سِگهي پوي ته دين تي هلڻ سولو ٿي پوي.

نبي ڪريم ﷺ دين جي دعوت ڏيندڙ لاءِ دعا ڪئي، سمورا اصحابه ڪرام سئو سيڪڙو حافظ ۽ عالم نه هئا، پر سئو سيڪڙو دين جا دعوتگ ڏيندڙ هئا. سمورن انبياءَ اڪرام عليه السلام جو ڪم دعوت ڏيڻ هو، ۽ ان ڪم لاءِ اٽڪل هڪ لک چويهه هزار پيغمبرن کي موڪليو ويو. حضور ﷺ هي ڪم اڪيلي سر انجام ڏنو ۽ حضرت خديجه الڪُبريٰ پڻ اڪيلي ئي هن ڪم کي سر انجام ڏنو. مگر عالمي فڪر کي ذهن ۾ رکندي، ٢٣ سالن جي عرصي ۾ حجةالوداع جي موقعي تي اٽڪل هڪ لک چويهه هزار کان وڌيڪ اصحابه اڪرام جو اجتماع هو.(٨)

اڄ جڏهن دعوت ڏيڻ واري ڪم ۾ گهٽتائي آئي آهي ته دين مسلمان جي گهرن مان گهٽ ٿيندو ٿو وڃي. عالمن ۽ صالح ٻانهن جي

گهرن ۾ بدڪار پيدا پيو ؛هي. رسول ا+ ّ جي زماني ۾ جڏهن ڪو مسلمان ٿيندو هو ته رسول ا+ ّڪان پڇندو هو ته اي ا+ جا رسول! (ّ) هاڻي دين متعلق منهنجو ڪم ڇا هوندو ته رسول ا+ ّفرمائيندا هئا ته : جيڪو منهنجو ڪم سو اوهان جو. يعني دين جي ڦهلا× لا= ڪم ڪرڻ ؛هي.

تبليغ جي لغوي معني: تبليغ جي لغوي معني ؛هي سُڃاڻ (٩)، ڪولي بيان ڪرڻ ۽ سمجهائڻ ؛هي. (١٠)

تبليغ جي اصلاحي معني مفهوم: تبليغ جي اصلاحي معني ؛هي ڪنهن جو ڳڻ ۽ چتو پاسورخاص طورتي دين متعلق مسئلن ڪي ماڻهن ۽ ماڻهن جي گروهن (قومن) تائين پهچائڻ ۽ ان لا= باقائده دعوت ڏيڻ ؛هي. قر؛ن حڪيم ۾ ان جا ڪجهه هم معني لفظ به استعمال ٿيا ؛هن: جيئن **انذار**.(١١) **دعوت** جنهن جي معني سڏڻ يا پڪارڻ ؛هي.(١٢) ۽ **تذڪير** جنهن جي معني ياد ڏيارڻ يا نصيحت ڪرڻ جي ؛هي.

تبليغ هڪ اهڙو عمل ؛هي جنهن ۾ هڪ خاص مقصد لا= اخلاص سان سڏيو ويندو ؛هي ۽ ان ڪم جي نه ڪرڻ جي نقصانن ۽ خطرن ڪان ڊڄايو ويندو ؛هي. ڀُل جي ياڪر ڪي گوڙي اصل مقصد ياد ڏيارڻ لا= نصيحت ڪئي ويندي ؛هي. (١٣)

تبليغ جو مقصد: اسلامي تبليغ جو مقصد محض تعداد ۾ اضافو ڪرڻ نه ؛هي, پر ڀڳڪيل ماڻهن ڪي سڌو رستو ٻڌائڻ ؛هي. هي به هڪ قسم جي خدمت خلق ۽ انسانيت ؛هي. ان لا= مسلمان هجي يا غير مسلم, پنهنجو هجي يا پرائو, جنهن ڪي به صراط مستقيم ڪان ٿڙيل ڏسو ان ڪي سڌو رستو ۽ حق جي ڳالهه چوڻ مسلمان تي فرض ؛هي.

دنيا ۾ اسلام اهو پهريون مذهب آهي جيڪو سمورن انسانن کي سڌي رستي تي آڻڻ لاءِ صحيح تعليمات پيش ڪري ٿو ۽ دين حق جي دعوت ڏئي ٿو. ان دعوت جو مقصد اسلامي تعليمات کان عوام کي واقف ڪرڻ آهي.

سوره العصر ۾ ان جي طرف اشارو آهي ته: «وتواصو باالحق» ان حڪم جي ڪري هر مسلمان جو اهو ئي ڪم ٿي پيو هو پنهنجي طاقت آهر اسلامي تعليمات کان عام ماڻهن کي واقف ڪري ۽ حق ڳالهه پڌائڻ تبليغ آهي. ڪنهن غير مسلم کي زبردستي اسلام ۾ داخل ڪرڻ نه ڪي مقصد آهي نه جائز.(١٤) لاكراه في الدين (١٥).

سوره العمران جي آيت ٢٠ ۾ آهي ته: فاان اسلمو فقد هتدوا وان تولو افانما عليڪ البلاغ. (١٦)

ترجمو: «اي نبي! ( )جيڪڏهن انهن اسلام قبول ڪيو ته هو هدايت وارا ٿيندا ۽ جيڪڏهن نه مڃيندا ته اوهان جي ذمي ته صرف تعليمات پهچائڻ آهي.»

دنيا ۾ هميشه انبياء ايندا رهيا تان جو انسانن کي سڌي رستي تي آڻين ۽ الله جي طرفان پڌايل واٽ تي هلن. انبياء جي انهي سلسلي جي پڄاڻي تي هاڻي امت محمد ﷺ جي مٿان ذميداري رکي ويئي ته هو ان ڪم کي قيامت تائين سر انجام ڏين. (١٧)

تبليغ جا نتيجا: تبليغ ڪنهن فرد يا قوم جي زندگي جي علامت آهي. ان جا به نتيجا نڪرندا آهن. پهريون اهو ته ڪنهن قوم جي ماڻهن جي اندروني بگاڙ کان بچاء جو ذريعو آهي. ٻيو اهو ته عام انسانن کي ڪنهن خاص نظرئي يا نظام جو قائل ڪري ٿو.

تبليغ جي اهميت: تبليغ جي اهميت قرآن ۽ سنت مان واضح آهي، ان ڪم جي اهميت کي سامهون رکندي قرآن حڪيم ۾ ان جي ڪرڻ جي لاءِ آماده ڪرڻ ۽ ڪرڻ جي طريقي ڪار کي بيان ڪيو ويو. (١٨)

يايها الرسول بلغ ما انزل اليک من ربک وان لم تفعل فما بلغت رسالته والله يعصمک من الناس.(١٩)

«اي الله جو پيغام پهچائڻ وارا، توهان ( ) جي پالڻهار وٽان جو ڪجهه مليو ان کي پهچايو، اگر ائين توهان ( ) نه ڪيو ته توهان ( ) الله جو پيغام نه پهچايو. ۽ الله توهان( ) کي انهن ماڻهن کان بچائيندو.»

يايها النبي انا ارسلنک شاهداو بشيراونذيرا (٢٠)

«اي پيغمبر ( ) اسان اوهان کي شاهدي ڏيڻ وارو، خوشخبري ڏيڻ وارو ۽ ڊيڄارڻ وارو ڪري موڪليو آهي.»

وما ارسلنک الا مبشرا ونذيرا (٢١)

«اي پيغمبر ( ) اسان اوهان کي صرف خوشخبري ڏيڻ وارو ۽ ڊيڄارڻ وارو ڪري موڪليو آهي.»

فذڪر فما انت بنعمت ربک بڪاهن ولا مجنون (٢٢)

«اي پيغمبر ( ) اوهان نصيحت ڪندا رهو ۽ پاڻ پنهنجي پروردگار جي فضل کان نه ته ڪاهن آهن ۽ نه ديوانا.»

فذڪر انما انت مذڪر. (٢٣)

«توهان ( ) نصيحت ڪندا رهو، اوهان ( ) ته نصيحت ڪرڻ وارا آهيو.»

فذڪر بالقرآن من يخاف وعيد. (٢٤)

«قرآن مان ئي سمجهايو انهن کي جيڪي منهنجي وعيد

کان ڊڄندا ؛هن.»

فذكر ان نفعت النكري.(٢٥)

«ماڻهن کي نصيحت ڪريو اگر نصيحت فائديمند هجي.»

وذكر فان ذكري تنفع المومنين (٢٦)

«۽ نصيحت ڪريو اها ايمان وارن کي فائدو ڏيندي ؛هي.»

حضور ﷺ جي فرمانن ۾ پڻ تبليغ جي وڏي اهميت ؛ئي ؛هي پاڻ ﷺ نيڪي جو حڪم ۽ برائي کان پري رهڻ تي وڏو زور ڏنو ؛هي. ان ڪم ڪرڻ لاء پاڻ ﷺ اصحابه اڪرام ۽ سموري امت کي چيو ۽ خود پنهنجي شاگردن يعني اصحابه کي پري پري موڪليو ۽ کين حڪم ڏنائين ته: بلغواعني ولو ايه. (٢٧) «مون کان (توهان جيڪو ٻڌو) اهو ٻين تائين پهچايو، توڙي جو هڪ ؛يت ڇو نه هجي.»

عن حُذيفه عن النبي ﷺ قال: والذي نفسي بيده اتا مُرن بالمعروف و لتنهو عن المنكر او ليو شكن ا+ ان يبعث عليكم عقابا منه ثم تدعونه فلا يستجاب لكم. (٢٨)

حُذيفه کان روايت ؛هي ته نبي ڪريم ﷺ فرمايو ته: قسم ان ذات جي جنهن جي قبضي ۾ منهنجي زندگي ؛هي ته توهان کي نيڪي جي لاء ضرور چوڻ گهرجي ۽ برائي کان ضرور روڪڻو پوندو نه ته غين ممڪن ؛هي ته ا+ توهان تي پنهنجي طرفان عذاب موڪلي ۽ پوء توهان کيس پڪاريو ته توهان کي جواب نه ڏي.»

فوا+ لان يهدي ا+ بک رجلا واحدا خير لک من ان يکون لک حمر النعم. (٢٩)

پاڻ سڳورن ﷺ فرمايو: اي علي تنهنجي ڪوشش سان هڪ ماڻهو به اگر دين قبول ڪري ته اهو هڪ سئو ڳاڙهن اٺن کان بهتر ؛هي.

عن ابي سعيد الخُدري من رسول ا+ ﷺ: من راي منکم منکرا فليُغيره بيده فان لم يستطع فبلسانه فان ام يستطع فبقلبه وذالک اضعف الايمان. (٣٠)

ابو سعيد خُدري رسول ا+ ﷺ کان روايت ڪري ٿو ته توهان مان جيڪو به برائي ڏسي ته ان کي هٿ سان روڪي، اگر ان جي طاقت نه ٿو رکي ته پنهنجي زبان سان ۽ اگر انجي به طاقت نه هجيس ته پنهنجي دل ۾ برو سمجهي ۽ اهو ئي ڪمزور ترين ايمان هوندو.

عن جرير بن عبدا+ قال سمعت رسول ا+ ﷺ يقول: مامن رجل يکُونُ في قوم يُمعلُ فيهم بالمعاصي يقدرُون علي ان يغير واعليه فلا يغير وا الا اصابهم ا+ بعقاب من قبل ان يموتو. (٣١)

جرير بن عبدا+ کان روايت ؛هي ته مون رسول ا+ ﷺ کي فرمائيندي ٻڌو ته: ڪوبه ماڻهو انهن ماڻهن ۾ رهندي گناهه ڪري جيڪي ماڻهو انهن کي نيڪ ڪري سگهڻ جي طاقت رکندي به نيڪ نه ڪن ته مرڻ کان پهريان ا+ انهن تي ضرور عذاب ڪندو.

حجه الوداع جي موقعي تي پاڻ ﷺ فرمايو ته: الا هل

بلغت الا هل بلغت. (٣٢)

ڇا مان ا+ جو پيغام اوهان تائين پهچائي ڇڏيو. ۽ ان بعد فرمايائون ته: فليبلغ الشاهد الغائب. (٣٣) توهان کي گهرجي ته جيڪي موجود ؛هن اهي غير موجودن تائين پهچائن.

مٿين قر؛ني ؛يتن ۽ حديثن مان اها ڳالهه چڱي تي پئي ته دعوت ۽ تبليغ جي دين اندر ڪيتري اهميت ؛هي, جو ا+ ان لا= حڪم ڏنو ۽ پاڻ ؑ ان جا عملي نمونو ٿيا ۽ ان کي ايمان جي نشاني قرار ڏنائون ۽ سموري امت کي ان جو ڪرڻ لازمي قرار ڏنائون. (٣٣)

تبليغ جا اصول:

پاڻ ڪريم ؑ ان اعتبار کان هڪ الڳ حيثيت جا مالڪ هئا. پاڻ ڪريم ؑ تبليغ جي سمورن مرحلن جو ڪامل عملي نمونو هئا. پاڻ ؑ جيڪي اصول ڇڏيا اهي باقي ايندڙ ڪم ڪندڙن لا= رهنمائي جو ڪم ڏيندا. (٣٥) قر؛ن ڪريم هي اصول نهايت ئي مختصر ۽ گهرائي سان بيان فرمايا ؛هن.

اُدع اليٰ سبيل ربڪ بالحڪمه والموعظه الحسنه و جاداهم بالتي هي احسن ان ربڪ هواعلم بمن ضل عن سبيله وهو اعلم بالمهتدين. (٣٦)

«اي پيغمبر (ؑ) ماڻهن کي حڪمت ۽ نيڪ نصيحت سان پنهنجي رب جي رستي طرف سڏ ۽ تمام سهڻي طريقي سان انهن سان مناظرو ڪريو, جيڪو ان رستي تان هٽي ويو, توهان جو پروردگار ان کي چڱي× طرح ڄاڻي ٿو ۽ جيڪو رستي تي هلندڙ ؛هن انهن کان به

چئي× طرح واقف ؛هي.»

سيد سليمان ندوي مسلمانن کي تبليغ جا ٣ اصول ٻڌايا.

١. عقل ۽ حڪمت.

٢. سهڻو وعظ.

٣. سهڻو مناظرو. (٣٧)

حڪمت : حڪمت مان مراد تبليغي ڪم جيئن ته عملي نمونو ؛هي, ته ان کي دانائي سان ڪجي. ان ڪم جي طريقه= ڪار کي حڪمت چئجي ٿو. جنهن ماڻهو کي دعوت ڏجي ٿي ان جي علمي بصيرت, عقلي پهنچ, جسماني ۽ ذهني حالات ۽ موقعي يعني وقت ۽ جڳهه کي ذهن ۾ رکندي ڳالهه ڪجي تان جو ان ڳالهه جو اثر سامهون واري ماڻهو تي چٽي× مراد ٿئي. (٣٨)

وقت ۽ جڳهه: تبليغ لا= هڪ سچي جذبي جي هرحال ۾ ضرورت رهي ٿي. پر جوش ۽ جذبي ۾ وقت ۽ جڳهه جو خيال نه ڪرڻ نقصانده ٿي سگهي ٿو.

هڪ داعي کي هر وقت هڪ ماڻهو کي هڪئي ڳالهه يعني دعوت ۽ تبليغ ۽ نصيحت ڪرڻ کان پاسو ڪرڻ گهرجي. يا اگر اڳئين ماڻهو کي ڪو اعتراض ؛هي يا هو نڪته چيني يا تنقيد تو ڪري, تڏهن به داعي کي دعوت ڏيڻ کان پاسو ڪرڻ گهرجي ۽ بحث نه ڪري.(٣٩)

عڪرمه کان روايت ؛هي ته ابن عباس چيو ته ماڻهن کي هر جمعي تي وعظ ڪندا ڪريو. اگر ان کان وڌيڪ ته هفتي ۾ ٻه دفعا ۽ اگر اڃان به وڌيڪ ڪرڻ چاهيو ته ٽي دفعائي وعظ ڪريو, ۽ ماڻهن

ڪي قرآن کان بيزار نه ڪيو. ائين ان وقت ماڻهن ڪي وعظ لاءِ نه وڃو جڏهن هو پنهنجي ڪنهن ٻئي دلچسپي ۾ مصروف هجن ۽ ان وقت انهن ڪي وعظ ٻڌائڻ شروع ڪريو ته ان جو نتيجو بيزاري هوندو. اهڙي موقعي تي خاموش رهو، ايتري تائين جو ماڻهو توهان جي واعظ ڪي رغبت سان ٻڌن. (٤٠)

پاڪ ڪريم ﷺ حضرت معاذ بن جبل ۽ حضرت ابو موسيٰ اشعري کي يمن ڏانهن اسلام جي دعوت ۽ تبليغ لاءِ موڪلڻ کان اڳ نصيحت ڪندي فرمايو: «دين کي سولو ڪري پيش ڪجو ڏکيو نه بڻائي، ماڻهن کي خوشخبري واريون ڳالهيون ٻڌائجو ۽ نفرت نه ڏيارجو.» (٤١) حضرت معاذ کي يمن ڏانهن موڪليندي فرمايائون ته: «توهان يهودين ۽ عيسائين وٽ وڃو ته سڀ کان پهريان انهن کي دعوت ڏجو ته الله کانسواءِ ڪوبه عبادت جي لائق نه آهي، محمد (ﷺ) ان جو رسول آهي. جڏهن هو اها ڳالهه مڃي وٺن ته کين ٻڌائجو ته الله انهن تي ڏينهن رات ۾ پنج وقت نمازون فرض ڪيون آهن ۽ جڏهن اهو به مڃين ته انهن کي ٻڌائجو ته الله انهن تي صدقو فرض ڪيو آهي. صدقو اميرن کان دولت جو ڪجهه حصو وٺي غريبن کي پهچائڻ آهي. جڏهن اهي ان کي به قبول ڪن ته خيال ڪجو ته توهان انهن جي مال مان چونڊي وڏا جانور نه ڪٽجو، ۽ ها مظلوم جي بددعا کان ڊڄجو ڇو ته ان جي ۽ الله جي وچ ۾ ڪو پردو ناهي.» (٤٢)

ماڻهن سان سندن نفسيات مطابق ڳالهائڻ : تبليغ جي اصولن ۾ هي پڻ هڪ اصول هجڻ گهرجي ته دعوت ڏيندڙ يعني داعي، ڪنهن کي دعوت ڏئي ٿو يا مخاطب ڪري ٿو. سندس عقلي ۽ عملي پهچ ۽

قابليت ڪيتري ؛هي. مثلاً: ٿوري عقل علم واري ماڻهو سان منطقي استدلال ۽ فلسفياڻي بحث شروع ڪجن. يا وري ڪنهن وڏي ماڻهو سان گفتگو جو انداز سطحي ۽ بي رنگ رکجي. اهڙو سبق ڏيندي داعي کي قرآن مجيد حڪم فرمايو ته: «؛ساني پيدا ڪريو ڏکيائي نه، خوشخبري ٻڌايو ماڻهن ۾ نفرت نه ڦهلايو.» (۴۳)

تبليغ جي جوش ۾ هي ڳالهه به ٺيڪ نه ؛هي ته داعي هر محفل ۾ ڪنهن ڳالهه جي تڪ تور ڪانسوا= نه وٺندڙ ڳالهه ٻڌائڻ شروع نه ڪري. حضرت ابن عباس کان روايت ؛هي ته: سان اوهان کي ائين نه ڏسان ته توهان ماڻهن ڏانهن دعوت دين کڻي وڃو ۽ اهي پنهنجي ڪنهن ٻئي ڪم ۾ مشغول هجن ۽ ان حالت ۾ توهان انهن کي وعظ ٻڌائڻ شروع ڪريو، بلڪه اوهان کي گهرجي ته ان حالت ۾ خاموش ٿي ويهو، جيستائين ماڻهو پاڻ ٻڌڻ جي فرمائش نه ڪن. (۴۴) جڏهن ماڻهن کي دعوت دين لا= وڃجي ته ان شي= کي به ڌيان ۾ رکڻ گهرجي ته ماڻهو هرويرو وزن نه سمجهن.

«ابو وائل کان روايت ؛هي ته: عبدا+ بن مسعود ماڻهن کي هر جمع جي رات وعظ ڪندو هو. هڪ شخص ان کي چيو ته اي ابو عبدالرحمان سنهنجي خواهش ؛هي ته اوهان روزانو وعظ ڪندا ڪريو، ان جواب ڏنو ته مان ائين ان ڪري نه ڪندو ؛هيان ته ڪٿي اوهان کي ڏکيو نه لڳي مان به ائين وٿيرڪي سان وعظ ڪندو ؛هيان جهڙي طرح پاڻ ڪريم ﷺ اسان کي وقفي سان نصيحت ڪندا هئا ته جيئن اسين بيزار نه ٿيون.» (۴۵)

؛هسته ؛هسته ٻڌايو: پاڻ ڪريم ﷺ فرمايو ته ڪنهن کي

دعوت ۽ تبليغ ڏيڻ وقت انهن کي شريعت جا سمورا حڪم هڪدم نه ٻڌايو بلڪه آهسته آهسته، ٿورا ٿورا ڪري انهن کي ٻڌايو. پهريان توحيد ۽ رسالت ۽ پوءِ ٻيا عقيدا کين سمجهايو. انکان بعد عبادتون کين سمجهايو، ان ۾ به ساڳيءَ انداز کي برقرار رکجي. عبادتن ۾ سڀ کان اهم نماز، زڪوات ۽ ٻيا فرض ٻڌائجن.

دين هڪ نظام آهي ۽ ان نظام کي جيڪڏهن حڪميا انداز ۾ نه سمجهايو نه ته ان جا ڪهڙبل نتيجا نه نڪرندا. دين جا حڪم انفرادي به آهن ته اجتماعي پڻ. (٣٦)

١. انفرادي احڪام ماڻهن لاءِ هوندا آهن ۽ هر ماڻهوءَ کي ان جي انفرادي طرح پورو ڪرڻ ضروري هوندو آهي. مثلاً: نماز، روزو وغيره.

٢. اجتماعي احڪام جو تعلق جماعت سان آهي. جڏهن جماعت وجود ۾ اچي وڃي ته ان جو فرض آهي ته ان جي تعميل ڪري، مثلاً: اهڙا احڪام جيڪي معاشرت، سياست ۽ جهاد سان تعلق رکن ٿا. پهرين قسم جي حڪمن جي تعليم ۽ دعوت ۾ فردن جي تحمل ۽ ان جي قوت برداشت جو لحاظ رکڻو هوندو آهي، ته اهي حڪم انهن مٿان برسات جيان نه وسايو ۽ انجي نتيجي ۾ اهي سڀ ڪجهه ڇڏي نه ويهن.

ٻئي قسم جي حڪم ۾ جماعت جي تحمل جو اندازو ڪيو ويندو ته اهي ان قابل آهن ته جيڪي حڪم انهن کي ڏنا وڃن ٿا اهي سهي سگهندا. (٣٧)

هڪ شاگرد جي ذهني استعداد (طاقت) وانگر هڪ جماعت جي اهڙي طاقت به آهسته آهسته وڌڻ گهرجي، جيڪي ماڻهو جماعت جي

قيادت ڪندا ؛هن انهن کي انهن ڳالهين جو خيال رکڻ گهرجي اگر انهن جي حال جو اندازو ڪرڻ کانسوا، انهن مٿان بار وڌو ويندو ته اهي وڪري سگهن ٿا. (٣٨)

ان حقيقت کي سمجهڻ لا، سيده عائشه صديقه فرمايو: «قر؛ن ڪريم ۾ سڀ کان پهريان هڪ تفصيلي سوره مبارڪه نازل ڪئي وئي، جنهن ۾ دوزخ ۽ جنت جو ذڪر ڪيو ويو. جڏهن ماڻهو اسلام جي دائري ۾ اچي ويا تڏهن حلال حرام جي حڪم صادر ٿيا. جيڪڏهن شروع ۾ ئي حڪم ڪيو وڃي ها ته شراب نه پيئو ته ماڻهو چون ها ته اسين شراب ڪونه ڇڏينداسين ۽ حڪم ڪيو وڃي ها ته زنا نه ڪريو ته ماڻهو ڪونه رڪجن ها. (٣٩)

غور فڪر جي دعوت ۽ ضرورت: حڪمتِ تبليغ جي ضرورت ؛هي ته مخاطب کي غور و فڪر جي دعوت ڏئي انهن کي فڪر ۽ تدبر جي رستي تي ؛ندو وڃي. عقلي دليلن ۽ مشاهداتي غور جي ذريعي دعوت حق کي اثرائتو بڻائجي.

مذاهب عالم جي تاريخ ۾ نبوت محمديه هڪ منفرد رباني ؛واز ؛هي، جنهن ۾ محض حاڪمانه قانون ۽ ؛مرانه حڪمن بجا، عقل انساني سان ڳالهايو ويو. غور ۽ فڪر جي دعوت ڏني وئي فهم ۽ تدبر جي گهر ڪئي وئي. ان پنهنجي تعليم سان گڏوگڏ ان جي خوبي، مصلحت ۽ حڪمت کي پاڻ ئي ظاهر ڪيو، ۽ هرهر غور ۽ فڪر جي دعوت ڏني. (٥٠)

وڪلين من ؛يه في السموات والارض يمرون عليها وهم عنها معرضون. (٥١)

«۽ ؛سمانن ۽ زمينن ۾ (ا+ جي توحيد جون) ڪيتريون نشانيون (دليل) ؛هن جن وڳان انهن جو لنگهه ٿيندو ؛هي پر انهن تي غور نه ڪندا ؛هن.» غور ۽ فڪر ڪرڻ وارن جي تعريف ڪئي وئي ۽ ارشاد الاهي ؛هي:

ان في خلق السمٰوات والارض واختلاف الليل والنهار لاٰيت لا ولي الالباب الذين يذكرون ا+ قياما و قعوداً و عليٰ جنوبهم وينفكرون في خلق السمٰوات والارض ربنا ما خلقت هٰذا باطلا.(٥٢)

«بيشڪ ؛سمانن ۽ زمينن جي جوڙجڪ ۽ رات ڏينهن جي ڦيري ۾ عقل وارن لا= نشانيون ؛هن جيڪي ا+ کي بيٺي, ويٺي ۽ پاسو ورائيندي ياد ڪندا ؛هن ؛سمانن ۽ زمينن جي جوڙ جڪ تي غور ڪندا ؛هن ۽ چوندا ؛هن ته اي اسان جا پروردگار تو (هي ڪائنات) بيڪار نه ناهي ؛هي.» باهر دنيا کان سوا= هن جي اندر جي دنيا (پنهنجو پاڻ ۾) پڻ ڪيترائي دليل غور ۽ فڪر لا= ڏنا ؛هن.

في انفسكم افلا تبصرون. (٥٣)

«۽ پاڻ تنهنجي اندر نشانيون ؛هن تون ڏسين نه ٿو.»

صحيفه محمدي. لا= هر جڳهه هن ريت فرمايو ويو ته:

تبصره وَ ذكري لكل عند منيب. (٥٤)

«هي ڏسُ ۽ نصيحت هر پچندڙ لا= ؛هي.»

هذا بصائر من ربّكم. (٥٥)

«هي تنهنجي پالڻهار طرفان ڏسَ ؛هن.»

هذا بصائر للناس. (٥٦)

«هي انسانن لا= ڏسَ ؛هن.»

أفلا يتدبرون القر؛ن ام علي قلوب اقفالها. (٥٧)

«ڇا هي قر؛ن ۾ غور نٿا ڪن ياانهن جي دلن تي تالا لڳل ؛هن.»

افلا يتدبرون القر؛ن. (٥٨)

«ڇا قر؛ن ۾ تدبر(غور ۽ فڪر) نه ڪندا ؛هن.»

تلڪ ؛يٰت الڪتب الحڪيم. (٥٩)

«جي حڪمت واري ڪتاب جون نشانيون ؛هن.»

پورو قر؛ن صداقت جي عقلي دليلن سان ڀريو پيو ؛هي، هر مسئلي جي لا= حل ۽ حڪمت صاف صاف ٻڌائي ويئي ؛هي. بس انسان جي پنهنجي سمجهه عقل ۽ دانش تي ؛هي ته هو ان مان ڪيترو فائدو حاصل ڪري ٿو.

سٺي نصيحت: تبليغ و دعوت جي لا= ٻيو بنياد عمده ۽ سٺي نصيحت ؛هي. سهڻي نصيحت مان مراد هڪ هي ؛هي ته مخاطب کي صرف دليلن سان مطمئن ڪرڻ تي ئي نه ڀاڙجي پر ان جي جذبات کي به ڏسجي. برائين ۽ گمراهين کي صرف عقلي بنياد تي ختم نه ٿو ڪري سگهجي پر ماڻهو جي فطرت ۾ جيڪا غلط ڪمن لا= نفرت پيدا ڪئي وئي هئي ان کي اُڀارجي ۽ سگهارص ڪجي ۽ ان جي خراب نتيجي جو خوف پيدا ڪيو وڃي. سٺين راهه ۽ نيڪ عمل کي پڻ صرف عقلي طريقي سان، لفظي طور نه ٻڌائجي بلڪه ان جي لا= شوق پيدا ڪرڻ مخاطب کي ٻڌائجي. ٻيو مطلب هي ؛هي ته نصيحت اهڙي طريقي سان ڪئي وڃي جيئن مخاطب سمجهي ته هي منهنجو خيرخواهه ؛هي ۽ دل جو ؛واز پيو ٻڌائي. مخاطب اهو نه سمجهي ته اڳيون (داعي) ان کي

حقير سمجهي رهيو ؛هي بلڪه اهو سمجهي ته ناصح جي دل ۾ هڪ تڙپ ؛هي ته مان سڌي راهه تي اچي وڃان، هي منهنجي ڀلائي چاهي ٿو. (٦٠)

قرآن مجيد جون هيئيون ؛يتون ان حقيقت جي نشاندهي ڪن ٿيون ته ان ۾ تبديلي ۽ حيات ۽ موت جا عبرت جهڙا دليل ڏنا ويا ؛هن. جيڪڏهن ان تي غوز ڪري ته ان جي شخصيت ۾ انقلاب عقل ذريعي ايندو.

انما يتذڪر اولوالاباب. (٦١)

«نصيحت ته اهي حاصل ڪندا ؛هن جيڪي عقل وارا ؛هن.»

ان في ذالڪ لعبره لمن يخشي. (٦٢)

«ان ۾ عبرت ؛هي انهن لاءِ جيڪي ا+ ڪان ڊڄن ٿا.»

عبره لا ولي الابصار. (٦٣)

«اهلِ بصارت لاءِ عبرت ؛هي.»

موعظ اللمتقين. (٦٤)

«پرهيزگارن لاءِ نصيحت ؛هي.»

قلبي انقلاب: قلب انساني شخصيت ۾ مرڪزي حيثيت رکي ٿو ۽ سمورن جذبات جو ميڙ ؛هي، ۽ دل سان ڪم ڪرڻ سان ئي سمورا مسئلا صحيح طرح سان ٿيندا ؛هن. انسان جي سمورن خواهشن ۽ رجحانن ڪي پڻ دل ئي قابو رکي ٿي. من جو مير ئي سموري فڪر ۽ ڪردارجي ڊانچي ڪي متاثر ڪندو ؛هي. (٦٥) حضور اڪرم ﷺ فرمايو:

الا وان في الجسد مضغہ اذا صلحت صلح السجد ڪلہ واذا فسدت فسدت الجسد الا وحي القلب. (٦٦)

«خبردار ! جسم ۾ هڪ گڪرو گوشت جو ؛هي جڏهن اهو صحيح ٿي وڃي ته سمورو جسم صحيح ٿي وڃي ۽ اهو خراب ٿي وڃي ته سمورو جسم خراب ٿي ويندو ؛هي اهو گڪرو دل ؛هي.»

انما الموسنون الذين اذا ذڪرا+ وجلت قلوبهمْ واذا تليت عليهم ؛يتہ زاد تهم ايمانا وعلي ربهم يتوڪلون. (٦٧)

«مومن اهي ؛هن جن جي سامهون جڏهن ا+ جو ذڪر ڪيو ويندو ؛هي ته اهي ڊڄي ويندا ؛هن ۽ جڏهن انهن اڳيان ان جون ؛يتون پڙهيون وينديون ؛هن ته انهن جو ايمان وڌي ويندو ؛هي ۽ اهي پنهنجي رب تي ئي ڀروسو ڪندا ؛هن.»

ا+ نزل احسن الحديث ڪتابا متشابها مثاني تقشعرمنہ جلودالذين يخشون ربهم ثم تلين جلود هم و قلوبهم الي ذڪر ا(٦٨)

«ا+ هڪ بهترين ڪتاب لاٿو جنهن ۾ ڳالهيون گڏيل ۽ دهرايل ؛هن ان سان انهن ماڻهن جا قلب ڏڪي ويندا ؛هن جيڪي پنهنجي رب کان ڊڄندا ؛هن ۽ پوء انهن جا جسم ۽ انهن جون دليون ا+ جي ذڪر سان نرم ٿي وينديون ؛هن.»

ولا تطع من اغفلنا قلبہ عن ذڪرنا و اتبع هواه وڪان امره فرطا. (٦٩)

«۽ ان جي ڳالهه نه مڃيو جنهن جي دل اسان ذڪر کان خالي ڪري ڇڏي ؛هي اهي پنهنجي خواهش جي پوءواري ڪندا ؛هن ۽ انهن جو معاملو حد کان گذريل ؛هي.»

پاڻ ﷺ کي اهو حڪم ٿيو ته انهن ماڻهن کان پرهيز جو اصل مقصد ماڻهن ۾ ا+ جي ذات لاء طلب پيدا ڪرڻ هو.

قر؛ن پاڪ جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته ا+ تعالي جي توحيد تي زور ڏيڻ جو بنيادي سبب اهو مطلب ؛هي ڇو ته ا+ جي ربوبيت ۽ خالقيت کي ته ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ تسليم ڪيو ويندو رهيو ؛هي شڪل ان وقت پيدا ٿئي ٿي جڏهن انسان خدا جي هيڪڙائي جي اڳيان پنهنجي عبوديت جي اظهار ۽ اعتراف کان منهن موڙي ٿو. ديني زندگي ۾ عبوديت جي ڪامل اعتراف ۽ يقين کانسوا= ڳالهه نٿي نهي. (٧٠)

؛يت : في قلوبهم مرض فزادهم ا+ مرضاه. (٧١)

«انهن ماڻهن ۾ رڪاوٽ ؛هي ۽ ا+ انهن جي رڪاوٽ کي وڌائي ڇڏيو ؛هي.»

وجعلنا في قلوب الذين اتبعوه رافه ورحمه. (٧٢)

«ان جي پيروي ڪرڻ وارن جي دلين ۾ مهرباني ۽ رحم پيدا ڪيو.»

قر؛ن مجيد ۾ ا+ جي هيڪڙائي لا= مختلف هنڌن تي پنهنجي ڳالهه بيان ڪئي وئي ؛هي. سڀني نبين سڀ کان پهريان لا اله جي دعوت ڏني ؛هي. نبين ۽ صالحين جي دعوت جي طريقي تي غور ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته انسان جي خرابي يا بگاڙ جو اصل سبب ا+ تعالي سان رابطي جي گهٽتائي، ڪمزوري يا لاتعلقي ؛هي ۽ اهو رابطو طلب سان ئي پيدا ٿي سگهي ٿو. تنهنڪري قر؛ن ۾ غور ۽ فڪر سڀ طلب پيدا ڪرڻ جا ذريعا ؛هن. اها طلب دل ۾ پيدا ٿئي ٿي ۽ دل ۾ئي مستحڪم ٿئي ٿي. دماغ ته فقط دليل مهيا ڪري ٿو يا ان لا= ذريعا تجويز ڪرد ٿو. اها طلب تصوف جو به مرڪزي نقطو ؛هي مگر ان ۾

بگاڙ جا امڪانات ان وقت تائين رهن ٿا جيستائين نبوت جي رهنمائي شامل نه ٿي وڃي. جيڪڏهن ا+ جي معرفت نبوت ۽ شريعت جي پيروي ذريعي حاصل نه ٿئي ته شديد قسم جي انتشار جو انديشو رهي ٿو. هي حقيقت ؛هي ته دل کي شخصيت جي تبديلي ۽ سيرت جي پاڪائي ۾ بنيادي اهميت حاصل ؛هي. ان جو ثبوت انبيا× ڪرام جي تعليم جي طريقي کان علاوه تصوف جي اسلامي ۽ غير اسلامي سلسلي ۾ به ملي ٿو. جن ۾ گهڻي توجهه دل جي پاڪائي ته ؛هي. (٧٣)

ذهني تبديلي: انساني ذهن غور ۽ فڪر جي بنياد ؛هي.جنهن ماڻهو جو ذهني توازن نيڪ ناهي اهو عاقل ۽ بالغ ٿي نه ؛هي. ديني شريعت جي پابندي جو عاقل ۽ بالغ اهو ٿي ؛هي جيڪو عقلمند ۽ ذهين ؛هي عقل ٿي معرفت ۽ علم جو ذريعو ؛هي. (٧٤)

عقل ٿي اهو معيار ؛هي جنهن سان خير ۽ شر جي خبر پوي ٿي. جيڪڏهن عقل ڪنهن شي= کي رد ڪري ڇڏي ٿو ته ان کي قابل قبول بنائڻ جو ٻيو ڪوبه ذريعو ناهي. (٧٥)

حضور اڪرم ؐ جي فضيلت بابت فرمايو:

عن ابن عباس قال: قال رسول ؐ فقيہ واحد اشد عليٰ الشيطان من الف عابد. (٧٦)

ابن عباس فرمائي ٿو ته حضور اڪرم ؐ جن فرمايو: «هڪ فقيہ (عالم ۽ عقلمند) شيطان جي مقابلي ۾ هزار عابدن کان وڌيڪ سخت ؛هي.»

عن عبدا+ بن عمران ان رسول ا+ ؐ مربمجلسين في مسجده فقال: ڪلا هما علي خير واحد هما افضل من صاحبہ اما هو لاء (العباد)

فيد عون ا+ و يرغبون اليہ فان شاء اعطا هم وان شاء سنعهم واما لاٍ (العلماء) فيتعلمون الفقہ و العلم و يعلمون الجاهل فهم افضل وانما بعثت سعلما ثم جلس فيهم.(٤٧)

«حضرت عبدا+ بن عمر بيان ڪن ٿا تہ (هڪ دفعي) رسول ا+ ﷺ پنهنجي مجلسن جي ويجهو گذريا جيڪي مسجد ۾ ٿي رهيون هيون. پاڻ ﷺ جن فرمايو تہ ٻئي مجلسون ڀلائي تي آهن ليڪن انهن ۾ هڪ ٻي کان بهتر آهي. انهن ٻنهي جماعتن مان هڪ عبادت ۾ مشغول آهي ۽ ا+ کان دعا گهري رهي آهي ۽ ان کان پنهنجي خواهش ۽ ويجهڙائي جو اظهار ڪري رهي آهي. اگر اهو گهُري تہ انهن کي عطا ڪري ۽ گهري تہ روڪي ڇڏي، ۽ ٻي جماعت ديني ڄاڻ ڏئي رهي آهي ۽ جاهلن کي علم سيکاري رهي آهي. تنهنڪري اهي ماڻهو بهتر آهن ۽ مونکي استاد بڻائي موڪليو ويو آهي (اهو چئي) پاڻ ڪريم ﷺ بہ انهن سان گڏ ويهي رهيا.».

قرآن ۽ سنت مطابق انسان جي عظمت جو رازُ ان جي علم ۾ آهي. آدم کي فرشتن تي علم جي ڪري ئي فضيلت ڏني وئي. علم حاصل ڪرڻ جو ذريعو عقل ۽ سمجهہ آهي ۽ اهو ئي انساني شخصيت ۾ انقلاب جو ذريعو آهي. قرآن ۽ سنت جو سڄو عقلي استدلال ۽ انبياء ۽ صالحين جا سيئي دليل دراصل انسان جي انهن ئي فڪري قوتن کي درست ڪرڻ ۽ انهن تي قابو پائڻ لاءِ استعمال ٿين ٿا. جيئن تہ ڪنهن شئي جي بهتر ۽ بدترهجڻ جو فيصلو فقط عقل ئي ڪري سگهي ٿي. تنهنڪري عقل ئي اها قوت آهي جنهن جي هجڻ ۽ مڃڻ سان سمورو نظام نيڪ ٿي وڃي ٿو. (٤٨)

دل ۽ دماغ جي باري ۾ مٿي بيان ڪيل بحث مان اها ڳالهه واضح ٿئي ٿي ته ٻئي اهميت رکن ٿا. انساني شخصيت ۾ تبديلي جو ڪارڻ نه اڪيلو عقل کي قرار ڏئي سهگجي ٿو ۽ نه ئي فقط دل کي. انهن ٻنهي جي گڏيل ميلاپ سان ئي فڪر ۽ عمل جو ڪامل تصور پيدا ٿئي ٿو.

هي ڳالهه به ذهن ۾ رهي ته انسانن جي طبقاتي ۽ مزاجي اختلاف سبب مختلف انداز ڪارآمد ثابت ٿين ٿا. ڪو شخص فقط عقلي دليل سان مطمئن ٿي وڃي ٿو ته ڪو وري دلي اپروچ سان ۽ ڪنهن لاءِ وري ٻنهي جي ضرورت پوي ٿي. داعي ۽ مبلغ لاءِ ضروري آهي ته مخاطب جي مزاج کي سامهون رکي ذهن ۽ دل لاءِ خوراڪ مهيا ڪري ۽ ٻڌندڙ جي انهي حصي کي ڇهي جتي دعوت جو اثر يقيني هجي. (٧٩)

مبلغ جي خير خواهي: دعوت هڪ اهڙو عمل آهي جنهن جي نتيجي ۾ دلي حالت تبديل ٿي وڃي ٿي ڪو شخص ان وقت تائين پنهنجن عقيدن، رسمن، نظرين ۽ خانداني وقار کي نٿو ڀلائي سگهي جيتري تائين ان کي داعي يعني دين جي دعوت ڏيندڙ جي سچائي ، نيڪ نفسي ۽ خير خواهي جو يقين نه ٿي وڃي.

سيني نبين جي دعوتي عمل ۾ اها ڳالهه واضح نظر اچي ٿي. انهن جي استدلال ۾ انهن جي جذباتي ۽ فطري اپيل ۾ ۽ عبرت وارن واقعن جي بيان ۾ هر جڳهه هڪ ئي جذبو، هڪ ئي روح ۽ هڪ ئي خواهش نظر اچي ٿي ته ٻڌندڙ ڪهڙي به طرح حق جي ڳالهه ٻڌي وٺي ۽ ان جي سچائي کي مڃي وٺي اهي پاڪ هستيون نه فقط اهو ته ان ڳالهه جو خود شعور رکن ٿيون بلڪه ٻڌندڙ کي به مختلف ڳالهين سان پنهنجي

بي غرضي ۽ قرباني جو احساس ڏيارين ٿيون چاڪاڻ ته ان سان دعوت کي فائدو پهچي ٿو. هر نبي ٻڌندڙ کي هي يقين ڏياريو ته هو هن دعوت وسيلي ذاتي مفاد يا مالي فائدو حاصل ڪرڻ نٿو چاهي.(٨٠)

قرآن پاڪ ۾ گذريل نبين جي باري ۾ هي لفظ آهن:

ان اجري الا علي الذي فطرني افلا تعقلون. (٨١)

«منهنجو صلو ته ان جي ذمي آهي جنهن مونکي پيدا ڪيو توهان سمجهو ڇو نٿا.»

وما السئلكم الہ من اجر. (٨٢)

«مان انهي ڪم جو توهان کان صلو نٿو گهران.»

ان اجري الا علي رب العالمين. (٨٣)

«منهنجو اجر ته الله رب العالمين ئي ڏيندو.»

حق جا سڏيندڙ جيتري قدر تڪليفن ۽ مشڪلاتن جو شڪار ٿين ٿا ۽ جهڙي طرح مضبوطي ۽ استقامت سان پنهنجو دعوتي عمل جاري رکن ٿا اهو انهن جي بي لوثي ۽ اخلاص جي دليل آهي. (٨٤) حضور اڪرم ﷺ جن ۽ سندن اصحابه ڪرام دين جي فروغ لاءِ جيتري قدر تڪليفون ۽ مشڪلاتون برداشت ڪيون انجي باوجود نه بددعا فرمائي نه ئي ڪو بدلو ورتو. (٨٥) غزوه احد ۾ حضور اڪرم ﷺ کي سخت زخمي ڪري رتُ سان وهنجاريو ويو ته ۽ پاڻ ڪريم ﷺ جي تمام گهڻي تڪليف جي گهڙي ۾ دعا لاءِ هٿڙا کڻي هيئن فرمائن ٿا: اللّٰهم اغفر لقومي فانهم لا يعلمون. (٨٦)

«اي الله منهنجي قوم کي بخش، هي حقيقت نٿا ڄاڻن.»

اهو طرزعمل مبلغ جي خير خواهي جي شاهدي ڏئي ٿو ۽

بدترين مخالف به ؛خرڪار حق ڏانهن ضرور ڇڪجي اچي ٿو.

مجادلئه حسنه: مجادله مان مراد دليلن جو باهمي ردوبدل ؛هي جنهن وسيلي ٻڌندڙ کي مطمئن ڪرڻ لاِ ان جي دليلن جو جواب ڏنو ويندو ؛هي. اهڙا بهتر دليل پيش ڪيا ويندا ؛هن جيڪي مخالف کي حق جي قبول ڪرڻ ته ؛ماده ڪرد سگهن ان جي نوعيت منڙو ڳالهائڻ هجي، اعليٰ درجي جو شريفاڻو اخلاق هجي. اهڙا وٺندڙ ۽ عقل وارا دليل هجن، مخالف جي اندر ضد۽ هوڏ پيدا ٿيڻ نه ڏنو وڃي. بلڪل سڌي طريقي سان ان کي ڳالهه سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي. جڏهن محسوس ٿئي ته بداخلاقي ڪري رهيو ؛هي ته ان کي انجي حال تي ڇڏي ڏجي ته جيئن هو گمراهي ۾ اجا گهڻو پري نه هليو وڃي. (٨٧)

قر؛ن مجيد مجادلي جون عملي مثالون پيش ڪري جن جي تعريف ڪئي ؛هي انهن تي غور ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته مجادلو اصل ۾ ان ڳالهه جو نالو ؛سي ته پنهنجي ڳالهه مجرائڻ لاِ ٻڌندڙ ته محبت، اعتماد ۽ سني اخلاق سان هاوي ٿجي. ايتري تائين جو دعوت ڏيندڙ جي دلي لڳاوء، ان جي ايثار ۽ سچائي کان متاثر ٿي ڪري انجي ڳالهه جي صداقت تي غور ڪرڻ ۽ ان کي مڃڻ تي ؛ماده ٿي وڃي. (٨٨)

عدم اڪراه: قر؛ن ڪريم تبليغ جا ڪجهه ٻيا اصول به بيان ڪيا ؛هن جن ۾ وڏيڪ اهم هي ؛هي ته ڪنهن شخص کان زور زبردستي پنهنجي ڳالهه نه مجرائجي. (٨٩)

الا اڪراه في الدين قدتبين الرشد من الغي فمن يڪفر بالطاعوت و يومن باا+ فقد استمسڪ بالعروه لا انفصام لها وا+ سميع

عليم. (٩٠)

«دين اسلام ۾ زبردستي نه آهي. هدايت گمراهي کان الڳ ٿي چڪي آهي ته جيڪو شخص بتن تي ايمان نه رکي ۽ الله تي ايمان آڻي ان اها مضبوط رسي هٿ ۾ پڪڙي آهي جيڪا ڪڏهن به گگهڻ واري نه آهي ۽ الله سڀ ڪجهه ٻڌي ۽ ڄاڻي ٿو.»

پاڻ ﷺ دعوت جي سيني مرحلن ۾ پرامن تبليغ کي پنهنجو منشور بڻائي رکيو. زور زبردستي ۽ نفرت جو هڪ به واقعو پاڻ ﷺ جن جي زندگي مان ثابت نه ٿيو آهي.

دعوت جي ٻولي: رسول اڪرم ﷺ جن پنهنجي زندگي ۾ هڪ مبلغ ۽ دين جي دعوت ڏيندڙ جي حيثيت سان گفتگو جو بيمثال طريقو ڇڏيو آهي، پاڻ ﷺ جن جي تبليغي ڪلام جو تجزيو ڪرڻ سان ظاهر ٿئي ٿو ته داعي اسلام آخري نبي ﷺ جن پنهنجي زندگي سان انهن اصولن جو جنهن سچائي سان ثبوت ڏنو اهو سڀ جي سامهون سج جيان ظاهر آهي. (٩١)

داعي جون صفتون: داعي جي اندر هيٺين خوبين جو هجڻ ضروري آهي:

مولوي حبيب الله وٽ داعي لفظ چئن حروفن جو مجموعو آهي:

د	-	دعوت
ا	-	اڪرام
ع	-	عفو
ي	-	يقين

هائي انهن چئن خوبين جو داعي ۾ هجڻ ضروري آهي جنهن دعوت ڏيندڙ اندر اهي چار خوبيون اچي ويون ان دعوت ڏيندڙ مان

ماڻهن کي فائدو ٿيندو.

☆ دعوت مان مراد هي آهي ته دعوت ڏيندڙ يعني داعي کي دعوت ڏيڻ جو طريقو ايندو هجي. (٩٢) يعني دعوت ڏيڻ جو طريقو رسول پاڪ جي طريقي جي مطابق هجي: (٩٣)

☆ اڪرام مان مراد آهي ته دعوت ڏيندڙ ۾ پين جو اڪرام ڪرڻ جو جذبو هجي. (٩٤) جهڙي طرح پاڻ ڪريم دعوت ڏيڻ لاءِ پاڻ هلي ڪري ڪافرن وٽ ويا اهڙي طرح داعي کي به دعوت ڏيڻ لاءِ ماڻهن وٽ پاڻ هلي وڃڻ گهرجي.(٩٥)

☆ عفو مان مراد آهي ته داعي جي اندر ٻين کي معاف ڪرڻ جو جذبو هجي. (٩٦) جهڙي طرح مڪي ۽ طائف جي ڪافرن پاڻ جي کي تڪليفون پهچايون ۽ پاڻ جن انهن جي حق ۾ دعا ڪئي: اللّهم اعفر لقوسي فانهم لا يعلمون. (٩٧)

«اي الله منهنجي قوم کي بخش، اهي حقيقت نٿا ڄاڻن.»

☆ يقين مان مراد آهي داعي جي اندر يقين جو مادو هجي ته مان جيڪو ڪجهه ماڻهن کي چئي رهيو آهيان، ان جو يقين پنهنجي اند سوجود هجي. (٩٨)

انڪان علاوه داعي جي اندر ڪجهه ٻين خوبين جو هجڻ نه ضروري آهي:

❁ تعلق با الله: داعي ۾ سڀ کان پهرين جي خاصيت هجڻ گهرجي ته انجي ذات جو تعلق الله جي ذات سان گنڍيل هجڻ گهرجي. پاڻ جن ماڻهن کي خدا جي ياد ۽ محبت جي نصيحت ڪئي ته ڏينهن ۽ رات ۾ ڪا گهڙي اهڙي نه هئي جنهن ۾ خدا جي ياد کان پاڻ جي زبان غافل

هجي. اٿندي ويهندي، گهمندي ڦرندي، ڪائيندي پيئندي، سمهندي جاڳندي، پائيندي پهريندي هر حال ۾ ۽ هر وقت خدا جو ذڪر ۽ ان جي حمد زبان مبارڪ تي جاري رهندي هئي. (٩٩)

باعمل: اسلامي تعليمات تي پهرين هو خود پابندي سان عمل ڪندڙ هجي. هي هڪ نفسياتي عمل آهي ته قائل ڪندڙ جيترو تائين خود عمل نه ڪندو تيستائين ٻڌندڙ تي انجي قول جو ڪو اثر نه ٿيندو آهي. (١٠٠) هي پيغمبر ﷺ جن جي سيرت جو سڀ کان روشن رخ آهي ته پاڻ ﷺ جن هڪ پيغمبر جي حيثيت سان پنهنجي پوئلڳن کي جيڪا نصيحت فرمائي ان تي سڀ کان پهرين پاڻ عمل ڪري ڏيکاريو. (١٠١) پاڻ ڪريم ﷺ جن ماڻهن کي نماز جو حڪم ڏنو مگر خود پاڻ جن جو هي حال هو جو عام پوئلڳن کي ته پنج وقت جي نماز جو حڪم هو ليڪن پاڻ ﷺ اٺ وقت نماز پڙهندا هئا. سج اڀرڻ کان پوءِ اشراق، ڪجهه ٿورو سج نڪرڻ تي چاشت، پوءِ ظهر ، عصر، مغرب عشاء، تهجد، وري صبح جي نماز ادا ڪندا هئا. (١٠٢)

پاڻ ڪريم ﷺ جن روزي جو حڪم ڏنو. عام مسلمانن تي گيهن ڏينهن جا روزا فرض آهن، پر خود پاڻ ﷺ جن جي ڇا ڪيفيت هئي؟ ڪو هفتو ۽ ڪو مهينو روزن کان سواءِ نه گذرندو هو. حضرت عائشه فرمائين ٿيون ته جڏهن پاڻ ﷺ جن روزا رکڻ لڳندا هئا ته ائين لڳندو هو جڻ هاڻي ڪڏهن به روزو افطار نه ڪندا. (١٠٣) پاڻ ڪريم ﷺ جن ماڻهن کي زڪوات جو حڪم ڏنو پهريان خود ان تي عمل ڪري ڏيکاريو. (١٠٤)

عالم: تبليغ ڪرڻ واري جي لاءِ ضروري آهي ته هو

اسلامي تعليمات جي مڪمل معلومات رکندڙ هجي، ڪتي ائين نه ٿئي جو ڪو سوال ڪري ته جواب ئي نه ڏئي سگهي. (١٠٥)

❁ **ماهر نفسيات:** تبليغ ڪندڙ لاِ ضروري ؛هي ته پنهنجي ٻڌندڙ جي نفسيات کان به واقف هجي. حاضرين جي مزاج، انهن جي علمي ۽ ذهني سمجهه جو جائزو وٺي ڪري انهن جي علم، ذهن ۽ طبيعت مطابق سمجهائي. ان لاِ چيو ويو ؛هي ته: تڪلما لناس بقدر عقولهم. (١٠٦)

«ماڻهن سان انهن جي عقل ۽ سمجهه مطابق گفتگو ڪريو.»

عن ابي سعيد الخدري عن رسول ا+ من راء ي منڪم منڪرا فليُغيره بيده فان لم يستطع فبلسانه فان لم يستطع فبقلبه وذلڪ اضعفُ الايمان. (١٠٧)

ابو سعيد خدري رسول ا+ جن ڪان، روايت ٿا ڪن ته: «توهان مان جيڪو برائي ڏسي ته ان کي هٿ (جي طاقت) سان روڪي، اگر ائين ڪرڻ لاِ طاقت نٿس ته پوِ پنهنجي زبان سان روڪي ۽ اگر انجي ه طاقت نه هجيس ته ان برائي کي پنهنجي دل ۾ خراب سمجهي ۽ هي ڪمزور ترين ايمان هوندو.»

ماڻهن (مخاطب) جا ذهانتي / سمجهه جا مختلف طبقا:

١. **صاحب فهم:** هن قسم جي ماڻهن اڳيان جڏهن ڪنهن ڏاهپ يا عقل وارد ڳالهه ڪبي ته اهي ان کي قبول ڪري وٺندا ؛هن.

٢. **عام فهم:** اهي ماڻهو جيڪي علم جي ننڍڙن نقطن کي سمجهڻ جي صلاحيت نه ٿا رکن انهن کي عام فهم چئبو ؛هي انهن کي

سمجهائڻ جا پيا طريقا استعمال ڪري سمجهائبو آهي.

ڪان النبي ﷺ اذا تڪلم بڪلمہ اعادها ثلاثاً حتي تفهم عنہ.(١٠٨)

«پاڻ ﷺ ڪابه ڳالهه ٻڌائيندا هئا ته ڪي دفعا دهرائيندا هئا تان جو چڱي طرح سمجهه ۾ اچي وڃي.»

٣. **ڪم فهم يا ضدي:** ان قسم جي ماڻهن لاءِ دعوت جو وري اهڙو طريقو اختيار ڪرڻ گهرجي جنهن سان هو لاجواب يا خاموش ٿي وڃن.

مطلب ته مبلغ يا داعي کي ماڻهن جي شعوري سطح کي سامهون رکندي تبليغ يا دعوت ڏيڻ گهرجي. ۽ انهن کي سمجهائڻ لاءِ مختلف انداز يا طريقو اختيار ڪرڻ گهرجي. (١٠٩)

ادع الي سبيل ربڪ بالحڪمتہ والموعظہ الحسنہ و جادلهم بالتي هي احسن ان ربڪ هو اعلم بمن ضلّ عن سبيلہ وهو اعلم بالمهتدين. (١١٠)

«اي نبي ﷺ ماڻهن کي دانش ۽ نيڪ / سٺي نصيحت سان پنهنجي پروردگار جي رستي ڏانهن سڏيو ۽ تمام سهڻي انداز سان مناظرو (گفتگو) ڪريو. جيڪي انجي سڌي رستي تان ٿڙجي تنهنجو پروردگار ان کي به ڄاڻي ٿو ۽ جن سڌي رستي کي نه ڇڏيو انهن کي به ڄاڻي ٿو.»

❁ **صبر ۽ تحمل:** مبلغ جي چوٿين خصوصيت هي هجڻ گهرجي ته ان ۾ صبر ۽ تحمل هجي. ڪو ماڻهو ڪنهن ٻئي جي ڪري پنهنجي عقيدن ۽ رسمن تان جلدي نه ڦرندو. ان لاءِ مبلغ يا داعي تي اگر ڪي اعتراض ٿين يا انکان چڙ ڏيارينڙ سوال ڪن ته انکي آهي ڪان نڪرڻ نه

گهرجي ۽ نه خفا ٿيڻ گهرجي. پر تمام گهڻي بردباري سان اعتراضن جو جواب ڏيڻ گهرجي. (١١١)

نبي ڪريم ﷺ جن کي مڪي جي قريشن هر طرح جي لالچ ڏني، هر طريقي سان تڪليف پهچائي انجي باوجود پاڻ ﷺ ان تبليغ جي ڪم کان پوئتي نه هٽيا. نه لالچ جو شڪار ٿيا نه انهن کان ناراض ٿيا.(١١٢)

تبليغ جا قسم: هر مبلغ جي تبليغ جا مختلف سنت هوندا آهن جنهن ڪري هو تبليغ ڪندو آهي.

١. **تبليغ قومي:** وعظ نصيحت ۽ عام گفتگو ۾ موقعي ۽ وقت کي ڏسندي، اسلامي تعليمات جي پرچار ڪرڻ تبليغ قومي آهي.(١١٣)

٢. **قلمي تبليغ:** اسلامي تعليمات متعلق ڪتاب لکڻ، مضمون لکڻ، زماني ۽ وقت ۽ حالات مطابق قلم ذريعي اسلامي تعليمات کي عام ڪرڻ، اسلام دشمنن جي سوالن ۽ اختلافن جي ترديد ڪرڻ ۽ حق ڳالهه مڃائڻ. (١١٤) اهڙي قسم جي تبليغ پاڻ ﷺ جن پڻ ڪئي جو پاڻ ان دور جي مختلف ملڪن جي بادشاهن ڏانهن خط لکيا ۽ کين دعوت ڏني.

٣. **عملي تبليغ:** عمل جو پنهنجو اثر هوندو آهي. پنهنجي ڪردار ذريعي پڻ تبليغ ڪري سگهجي ٿي. هڪ داعي يا مبلغ لاءِ ضروري آهي ته هو جنهن شيءِ جو پرچارڪ آهي تنهن تي پاڻ پهرين عمل ڪندڙ ٿئي. انجي عمل سان پڻ انجي دعوت تي اثر سٺو پوندو.

نبي ڪريم ﷺ جي تبليغ جي ارتقا: پاڻ ﷺ جن پنهنجي تبليغي يعني دعوت جي ڪم کي درجه بدرجه وڌايو. ڇو جو پاڻ ﷺ جن جي سموري زندگي تبليغي اصولن جو جيئرو جاڳندو مثال آهي. پاڻ ﷺ جي عمل سان تبليغ جو قدرتي طريقي سان ڦهلاءُ جي خبر پوي ٿي.

١. **خاندان:** پاڻ ڪريم ﷺ کي شروع ۾ گهر ۽ خاندان جي ماڻهن کي دعوت ڏيڻ جو حڪم ٿيو. (١١٥) اِهو حڪم ڏنو: وانذر عشيرتك الا قربين. (١١٦)

«۽ پنهنجي سڀ کان ويجهن خاندان جي ماڻهن کي آگاهه ۽ هوشيار ڪريو.»

٢. **قبيلو:** جڏهن پاڻ ڪريمن ﷺ کي اهو حڪم ٿيو ته پاڻ ﷺ صفا ٽڪري تي چڙهي سمورن قبيلن سان مخاطب ٿيو ۽ انهن کي دعوت اسلام ڏني. انکان بعد هي دائرو وڌندو ويو ۽ مڪو شهر ۽ ان جي آس پاس جي ماڻهن ڏانهن دعوت ڪئي ويا.

٣. **اوڙو پاڙو:** لتنذر أُمّ القريٰ ومن حولها. (١١٧)

«اي رسول (ﷺ) مڪي ۽ ان جي آس پاس جا جيڪي بدوي آهن انهن کي ڄاڻ ڏيو ۽ هوشيار ڪيو.» ان حڪم اچڻ ڪانپوءِ پاڻ ﷺ طائف ڏانهن روانا ٿيا. جتي ڪين دين جي دشمنن ۽ منڪرن جا ايذاءُ سهڻا پيا. (١١٨)

مڪي شريف ۾ پاڻ ﷺ جي دعوت سان ڪجهه اهڙا ماڻهو دين جي دائري ۾ آيا جن جي ذريعي سان ڪجهه بيون اثر رکندڙ شخصيتون اسلام قبول ڪري آيون. انهن ۾ سيدنا ابوبڪر جو نالو مٿاهون آهي. سندس محنتِ دعوت سان مڪي جا ڪيترائي بااثر ماڻهو مسلمان

تيا.(١١٩)

دين جي اهڙي وسعت کي ڏسي ڪافر گهبرائجي ويا ۽ طرح طرح جا ايذا ڏيڻ شروع ڪيائون جيڪي هجرت تائين جاري رهيا. نبي ڪريم ﷺ جن انهن مشڪلاتن جي باوجود به دعوت ۽ تبليغ جو ڪم جاري رکيو. دعوت جي اثر کي حبشه ڏانهن هجرت پڻ گهڻو فائدو ڏنو. (١٢٠) اهڙي طرح پاڻ ﷺ جن جي دعوت واري ڳالهه مڪي ۽ ان جي آس پاس مان پري پري تائين پهچي ويئي. ان وچ ۾ حضرت عمر پڻ اسلام قبوليو ۽ دعوتِ حق جي ڪم کي تقويت ملي. (١٢١)

هاڻي ته تبليغ جو دائرو وسيع ۽ سموري انسانيت سان خطاب عام ٿئي ٿو.

ان هو والا ذڪرٌ قرآنٌ مبين لينذر من ڪان حيًا. (١٢٢)

«هي قرآن ته هڪ نصيحت آهي ۽ الله جو صاف ڪلام. تان جو زنده آهن انهي کي هوشيار ڪري.»

پاڻ ﷺ مختلف قبيلن کي پنهنجو پيغام پهچايو. پاڻ ﷺ جتي ويندا هئا، ابو لهب به سندن پنيان پنيان ويندو هو ۽ چوندو هو ته هي (نعوذبالله) ڪوڙ ٿو ڳالهائي. (١٢٣) اهڙي طرح پاڻ ﷺ حج جي موقعي تي مختلف قبيلن کي پنهنجي ڳالهه سمجهائي، ۽ انصارِ مدينه سان ملاقاتون ٿينديون هيون ۽ بيعت عقبه اوليٰ (١٢٤) ۽ بيعت ثانيه (١٢٥) ٿي. هي اهو مرحلو هو جتي دعوت و تبليغ عام انسانن جي لاءِ ٿيڻ لڳي.

وما ارسلنٰڪ الا ڪافه للناس بشيراو نذيرا. (١٢٦)

«۽ اسان پاڻ (ﷺ) جن کي سموري انسانيت لاءِ خوشخبري

ٻڌائڻ وارو ۽ هوشيار ڪرڻ وارو ڪري موڪليو آهي.»

پاڻ ﷺ کي پنهنجي عالمي رسالت جو اعلان فرمائڻ جو حڪم ٿيو.

قل يا ايهاالناس اني رسول ا+ اليکم جميعا. (١٢٧)

«اي انسانو! مونکي توهان ڏانهن پيغام ڏئي موڪليو ويو آهي.»

هجرت کانپوءِ نبي ڪريم ﷺ مدينه منوره ۾ مسلم معاشري کي مستحڪم ڪرڻ طرف توجهه ڏني. شهري دفاع جي لاءِ معاهدو ڪيو(١٢٨) ۽ مسلمانن جي تعمير سيرت ۽ ان جي معاشي مفادات کي محفوظ ڪرڻ جو انتظام ڪيو. انِ دوران مڪي شريف جي مشرڪن سان ٽڪراءُ ٿيو. (١٢٩) هي ٽڪراءُ سموري عرب جي جزيري مان جنگ جي شروعات ڪئي. جنگ بدر کان شروعات ٿي ۽ اِهي تلوارن ۽ گهوڙن جي ٽاپن ۽ گجگوڙن سان مڪي جي فتح تائين جاري رهي. ڪفر جي سياسي قوت کي ٽوڙڻ جي نتيجي ۾ ماڻهو ٽولن جي صورت ۾ اسلام اندر داخل ٿيڻ شروع ٿيا. (١٣٠)

حديبيه جي صلح سان پاڻ ﷺ جن کي اطمينان مليو ۽ ان بعد پاڻ ﷺ صحابه کي جمع ڪيو ۽ انهن کي اسلام جو عالمي پيغام ڦهلائڻ لاءِ پري پري تائين موڪليو. ان بعد پاڻ ﷺ قيصر روم، شهنشاهه عجم، عزيز مصر ۽ حاڪمِ عرب جي نالي دعوتِ اسلام جا خط اماڻيان. پاڻ ﷺ جنهن تبليغ جي شروعات پنهنجي خاندان کان ڪئي اها پنهنجي حيات مقدس ۾ ئي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ تائين پهچايو ۽ ان تبليغ جي نظام جو بنياد رکيو ۽ هر دور ۾ پنهنجو اثر ڏيکاريو.

حوالاجات

١. فيروز الغات از : مولوي فيروزالدين صفحو ٢٩٨.
٢. فيروز الغات از : مولوي فيروزالدين صفحو ١٠٠.
٣. The Free Dictionary
٤. قائد اللغات صفحو ٨٣.
٥. سوره البقره ؛يت ١٣٣
٦. بيقهي شعب الاعمال ٣:٢٠٣
٧. اسلامي نظريي حيات. خورشيد احمد ص.١٥٨
٨. مولوي حبيب ا+ر ڇهه نمبر ۽ رهنماء تبليغ, ص ٥٦.
٩. ابن منظور الا فريقي, لسان العرب ٥/٢٠٢.طبع بيروت ١٩٥٦.
١٠. مولانا عبدالسلام صديقي قادري, اسلامي اصول زندگي اسلامڪ اسٽڊيز براء انٽرميڊيٽ سال پهريون, ص ٢٠٣ علمي ڪتاب گهر اردو بازار ڪراچي.
١١. ابن منظور الافريقي, لسان العرب ٢٠٢ ڇاپو بيروت ١٩٥٦.
١٢. ابن منظور الافريقي, لسان العرب ٢٠٢ ڇاپو بيروت ١٩٥٦.
١٣. مولانا امين احسن اصلاحي, دعوت دين ۽ انجو طريقو ڪتاب گهر جماعت اسلامي لاهور.
١٤. مولانا عبدالسلام صديقي قادري, اسلامي اصول زندگي اسلامڪ اسٽڊيز براء انٽرميڊيٽ سال پهريون, ص ٢٠٣ ۽ ٢٠٥ علمي ڪتاب گهر اردو بازار ڪراچي.
١٥. سوره البقره ؛يت نمبر ٢٥٦.
١٦. سوره العمران ؛يت نمبر ٢٠.
١٧. مولانا عبدالسلام صديقي قادري, اسلامي اصول زندگي اسلامڪ اسٽڊيز براء انٽرميڊيٽ سال پهريون, ص ٢٠٥ علمي ڪتاب گهر اردو بازار ڪراچي.
١٨. ڊاڪٽر خالد علوي, انسانِ ڪامل, ص ١٥٨, الفيصل ناشران ۽ تاجران لاهور.

۱۹. سورہ المائدہ ؛یت نمبر ٦٧.

۲۰. سورہ الاحزاب ؛یت نمبر ۴۵.

۲۱. سورہ الاسراء ؛یت نمبر ۱۰۵.

۲۲. سورہ الطور ؛یت نمبر ۲۹.

۲۳. سورہ الغاشیہ ؛یت نمبر ۲۱.

۲۴. سورہ قٓ ؛یت نمبر ۴۵.

۲۵. سورہ الاعلیٰ ؛یت نمبر ۹.

۲٦. سورہ الذاریات ؛یت نمبر ۵۵.

۲۷. محمد بن عیسیٰ جامعہ ترمذی,کتاب العلم باب ماجاء في الحديث عن بني اسرائيل ۵/ ۳۰.

۲۸. محمد بن عیسیٰ جامعہ ترمذی,کتاب الفتین باب ماجاء في الامربالمعروف ۴/۳۳۸.

۲۹. محمد بن اسماعيل الجامعه الصحيح البخاري كتاب المغاري, باب غزوه خيبر ۵/۷۷.

۳۰. مسلم بن الحجاج القشيري الجامعه الصحيح المسلم كتاب الايمان, بيان كون النهي و لمنكر ۱/ ۵۰, دارالمعارف بيروت.

۳۱. سليمان بن اشعت السجستاني, ابوداؤد, كتاب الملاحم, باب الامروالنهي ۴/۵۱۱:۵۱۰.

۳۲. مولانا سلیم ا+ خان, كشف الباري, كتاب المغازي, ص ٦٤١ مكتب فاروقيه شاهه فيصل كالوني كراچي.

۳۳. محمد بن اسماعيل الجامعه الصحيح البخاري كتاب المغاري, باب حجه الوداع ۵/۱۲۷.

۳۴. ڈاکٹر خالد علوي, انسانِ كامل, ص ۱۴۰, الفيصل ناشران ۶ تاجران لاهور.

۳۵. ساًبیو ص ۱٦۲ ۶ ۱٦۱.

۳٦. سورہ النحل ؛یت نمبر ۱۲۵.

۳۷. سید سلیمان ندوي سیرت النبیﷺ ج۴, ص۳۵۲ مطبع معارف اعظم گڑھه

۱۲۳۲ھ۔

۳۸. سودودي ابوالاعلیٰ سید، تفهم القرآن ۱/۱۸۵ مکتبه تعمیر انسانیت لاهور ۱۹۵۳۔

۳۹. مولانا امین احسن اصلاحي، دعوت دین ۓ انجو طریقور ص۱۱۰ مکتب اسلامي لاهور۔

۴۰. محمد بن عبداللہ خطیب التبریزي، مشکواه المصابیح، کتاب العلم، الفصل الثالث ۱/۸۳۔

۴۱. مسلم بن الحجاج القشیري الجامعه الصحیح المسلم کتاب الاجهاد، في الامر باالتیسر ۵/۱۳۱، دارالمعارف بیروت مصر ۱۳۳۳ھ۔

۴۲. ساکیو کتاب الایمان، باب الامر بالایمان ۱/۳۷،۳۸۔

۴۳. محمد بن اسماعیل الجامعه الصحیح البخاري کتاب العلم، باب العلم قبل القول ۱/۲۵، مسلم بن الحجاج القشیري الجامعه الصحیح المسلم کتاب الاجهاد، في الامر باالتیسر ۵/۱۳۱۔

۴۴. محمد بن عبداللہ خطیب التبریزي، مشکواه المصابیح، کتاب العلم، الفصل الثالث ۱/۸۳ مکتبه الاسلامي دمشق ۱۹۳۱ع۔

۴۵. محمد بن اسماعیل الجامعه الصحیح البخاري کتاب العلم، باب من جعل لاهل العلم اماماً معلومته ۱/۲۵۔

۴۶. مولانا امین احسن اصلاحي، دعوت دین ۓ انجو طریقور ص۵۸ مکتب جماعت اسلامي لاهور۔

۴۷. ساکیو۔

۴۹. محمد بن اسماعیل الجلمعه الصحیح البخاري کتاب فضائل القرآن، باب تعلیفل قرآن ۳/۱۰۰،۱۰۱۔

۵۰. ڈاکٹر خالد علوي، انسانِ کامل، ص ۱۹۶، الفیصل ناشران ۓ تاجران لاهور۔

۵۱. سوره یوسف آیت نمبر ۱۰۵۔

۵۲. سوره آلعمران آیت نمبر ۱۹۰، ۱۹۱۔

۵۳. سوره ذاریات آیت نمبر ۲۱۔

۵۴. سورہ ق ؛یت نمبر ۸.

۵۵. سورہ الاعراف ؛یت نمبر ۲۳.

۵۶. سورہ الجاثیہ ؛یت نمبر ۳۰.

۵۷. سورہ محمد ؛یت نمبر ۲۴.

۵۸. سورہ النساء ؛یت نمبر ۸۲.

۵۹. سورہ لقمان ؛یت نمبر ۲.

۶۰. مودودي ابوالاعلي سيد، تفهم القر؛ن ۲/۵۸۲ مكتبه تعمير انسانيت لاهور ۱۹۵۴.

۶۱. سورہ الزمر نمبر ۹.

۶۲. سورہ النازعات نمبر ۲۶.

۶۳. سورہ ؛لعمران ؛یت نمبر ۱۳.

۶۴. سورہ البقرہ ؛یت نمبر ۶۶.

۶۵. ڈاکٹر خالد علوي، انسانِ کامل، ص ۱۷۶، الفيصل ناشران ۽ تاجران لاهور.

۶۶. محمد بن اسماعيل الجامعه الصحيح البخاري كتاب الايمان، باب فضل من استبر الدينيه ۴/۱۹.

۶۷. سورہ الانفال ؛یت نمبر ۲.

۶۸. سورہ الزمر ؛یت نمبر ۲۳.

۶۹. سورہ الکهف ؛یت نمبر ۲۸.

۷۰. ڈاکٹر خالد علوي، انسانِ کامل، ص ۱۷۹ ۽ ۱۸۰، الفيصل ناشران ۽ تاجران لاهور.

۷۱. سورہ البقرہ ؛یت نمبر ۷.

۷۲. سورہ الحدیث ؛یت نمبر ۱۷.

۷۳. ڈاکٹر خالد علوي، انسانِ کامل، ص ۱۸۰، الفيصل ناشران ۽ تاجران لاهور.

۷۴. ساکیو ص ۱۷۲.

۷۵. ساکیو ص ۱۷۲.

٧٦. محمد بن يزيد القزويني، سنن ابن ماجه مقدمہ باب فضل العلماء والحث علي طالب العلم ١/٨١، مطبع الاعتدال، دمشق۔
٧٧. عبداللہ بن عبدالرحمان، سنن داري كتاب العلم، باب فضل العلم و العالم ٩٩/١۔
٧٨. ڈاکٹر خالد علوي، انسان كامل، ص ١٧٣، الفيصل ناشران و تاجران لاهور۔
٧٩. سائیکو ص ١٨٠۔
٨٠. سائیکو ص ١٨٠۔
٨١. سورہ الهود آیت نمبر
٨٢. سورہ الشعراء آیت نمبر ١
٨٣. سورہ الشعراء آیت نمبر ١٣٥۔
٨٤. ڈاکٹر خالد علوي، انسان كامل، ص ١٨١، الفيصل ناشران و تاجران لاهور۔
٨٥. محمد ذكريا صاحب، تبليغي نصاب، ص٩، ١١ تاج كمپني لميٹڈ كراچي۔
٨٦. مسلم بن الحجاج القشيري الجامعه الصحيح المسلم كتاب الاجهاد، باب غزوه احد ٥/٩٧، دارالمعارف بيروت۔
٨٧. مودودي ابوالاعلي سيد، تفهم القرآن ٢/٥٨٢ مكتبه تعمير انسانيت لاهور ١٩٥٣۔
٨٨. مولانا امين احسن اصلاحي، دعوت دين و انجو طريقو ص٧٢ مكتب اسلامي لاهور۔
٨٩. ڈاکٹر خالد علوي، انسان كامل، ص ١٨٣، الفيصل ناشران و تاجران لاهور۔
٩٠. سورہ البقرہ آیت نمبر ٢٥٦۔
٩١. ڈاکٹر خالد علوي، انسان كامل، ص ١٨٣، الفيصل ناشران و تاجران لاهور۔
٩٢. مولوي حبيب اللہ، چهه نمبر و رهنماء تبليغ، ص٣٩۔

.۹۳ ساڳيو ص ٤٧.
.۹۴ ساڳيو ص ۴۹.
.۹۵ ساڳيو ص ٤٧.
.۹٦ ساڳيو ص ۴۹.
.۹٧ مسلم بن الحجاج القشيري الجامعه الصحيح المسلم ڪتاب الاجهاد, باب غزوه احد ٥/٩٧, دارالمعارف بيروت.
.۹۸ ساڳيو ص ۴۹.
.۹۹ خورشيد احمد, اسلامي نظريه حيات, باب اسلامي فلسفه حيات, ص ٢٧٠, شعبو تصنيف ۽ تاليف ۽ ترجمو ڪراچي يونيورسٽي ڪراچي.
.١٠٠ مولانا عبدالسلام صديقي قادري, اسلامي اصول زندگي اسلامڪ اسٽڊيز براء انگرميڊيڪٽ سال پهريون, ص ٢٠٦ علمي ڪتاب گهر اردو بازار ڪراچي.
.١٠١ خورشيد احمد, اسلامي نظريه حيات, باب اسلامي فلسفه حيات, ص ٢٧٣, شعبو تصنيف ۽ تاليف ۽ ترجمو ڪراچي يونيورسٽي ڪراچي.
.١٠٢ ساڳيو ص ٢٥٧.
.١٠٣ ساڳيو ص ٢٥٧.
.١٠٤ ساڳيو ص ٢٥٧.
.١٠٥ مولانا عبدالسلام صديقي قادري, اسلامي اصول زندگي اسلامڪ اسٽڊيز براء انگرميڊيڪٽ سال پهريون, ص ٢٠٦ علمي ڪتاب گهر اردو بازار ڪراچي.
.١٠٦ ساڳيو.
.١٠٧ مسلم بن الحجاج القشيري الجامعه الصحيح المسلم ڪتاب الايمان, بيان ڪون النهي ولمنڪر ١/٥٠, دارالمعارف بيروت.
.١٠٨ محمد بن اسماعيل الجامعه الصحيح البخاري ڪتاب العلم, باب من اعادالحديث ثلاثاً ١/٣٢.
.١٠٩ مولانا عبدالسلام صديقي قادري, اسلامي اصول زندگي اسلامڪ اسٽڊيز براء انگرميڊيڪٽ سال پهريون, ص ٢٠٧ علمي ڪتاب گهر اردو بازار

کراچی.
۱۱۰. سورہ النحل آیت نمبر ۱۲۵.
۱۱۱. مولانا عبدالسلام صدیقی قادری، اسلامی اصول زندگی اسلامک اسٹڈیز برائے انٹرمیڈیٹ سال پہلا، ص ۲۰۷ تا ۲۰۸ علمی کتاب گھر اردو بازار کراچی.
۱۱۲. ساکپو ۲۰۹.
۱۱۳. ساکپو ۲۰۹.
۱۱۴. ساکپو ۲۰۹ تا ۲۱۰.
۱۱۵. ڈاکٹر خالد علوی، انسانِ کامل، ص ۱۶۱، الفیصل ناشران و تاجران لاہور.
۱۱۶. سورہ الشعراء آیت نمبر ۲۱۳.
۱۱۷. سورہ الشوریٰ آیت نمبر ۷.
۱۱۸. ابنِ سعد الطبقات الکبریٰ ۱/۲۱۰، بیروت ۱۹۳۱.
۱۱۹. ابنِ ہشام السیرہ النبوی، ۱/۲۶۷ تا ۲۷۹.
۱۲۰. ساکپو ۱/۳۴۳.
۱۲۱. ساکپو ۱/۳۶۶.
۱۲۲. سورہ یٰس آیت نمبر ۷۰.
۱۲۳. محمد بن عبداللہ، المستدرک ۱/۱۵ ادارالمعارف حیدرآباد دکن، ۱۳۳۴ھ.
۱۲۴. ابنِ سعد الطبقات الکبریٰ ۱/۱۳۱، بیروت ۱۹۳۱.
۱۲۵. ساکپو.
۱۲۶. سورہ سباء آیت نمبر ۲۸.
۱۲۷. سورہ الاعراف آیت نمبر ۱۵۹.
۱۲۸. ابنِ ہشام السیرہ النبوی، ۲/۱۳۷.
۱۲۹. ساکپو ۲/۲۵۷.
۱۳۰. ڈاکٹر خالد علوی، انسانِ کامل، ص ۱۹۳، الفیصل ناشران و تاجران لاہور.